

BOLAQA QARAQALPAQ TILI HÁM ÁDEBIYATÍ OQÍTÍWSHÍSÍNÍN PROFILI HÁM OĖAN QOYÍLATUĖIN MÁMLETETLİK TALAPLAR

D.B.Seytkasimov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: lingvistik kompetensiya, metodika, ta'lim, filolog-talaba.

Ключевые слова: языковая компетенция, методика, образование, филолог-студент.

Key words: language competence, methodology, education, philologist-student.

Házirgi kúnde bilimlendiriw tarawında birqansha ózgerisler hám tálimdi modernizaciyalaw boyınsha jańalıqlar payda bolmaqta. Bul bağdarlardı ámelge asırıwdıń zárúr shártlerinen biri jańa tálim (pedagogikalıq) texnologiyalardı engiziw, pedagogikalıq texnologiyalardı qural sıpatında paydalanıw názerde tutılǵan.

Respublikamızda bilimlendiriw tarawın modernizaciyalawdıń eń aktual baĖdarlarınan biri, onıń tálim komponentin rawajlandırıw bolıp tabıladı. Atap aytqanda, eń áhmiyetli maqsetler qatarına tómendegiler kórsetiwimizge boldı:

- studentlerdiń óz betinsheligi, ózin-ózi rawajlandırıw qábiletin qalıplestiriw;
- óz huqıqların qorǵaw qábileti;
- birge islesiwge baĖdarlaw;
- dóretiwshilik qatnastı rawajlandırıw;
- mehribanlıq, basqalardı qatnaslı keń peyillikti rawajlandırıwǵa qaratılǵan.

V.A.Belikov joqarı tálimdi reformalawdıń tiykarǵı bağdarların shaxsqa, onıń qábilet hám ózgesheliklerine itibar beriw, tálimdi insaniylastırıw, jeke ilimlerdi integraciyalaw, oqıw pánlerinen tálim tarawlarına ótiw, tálimdi texnologiyalastırıwda [1.21]. dep kórsetedi. Solay eken, bolajaq qaraqalpaq tili hám ádebiyatı oqıtıwshısınń profilini hám oĖan qoyılatuğın mámleketlik talaplardı toqtap ótiwdi maqul kórdik (1-keste)

(1-keste)

Qoıtıwshı obrazı	Xarakteristikası
Qızıǵıwsh anlıq	Olar ózleriniń tábiyiy qızıǵıwshılıqların rawajlandıradı hám izertlew ótkeriw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám ámeliyatları erkin ózlestiredi. Úyreniw hám biliw procesinde turmıslıq kónlikpelerdi qalıplestiredi.
Bilimlerdi ózlestiriw	Olar regionlıq hám global áhmiyetke iye bolǵan túsiniqler, ideyalardı úyrenedi. Sonday-aq, bilimlerdi hár tárepleme ózlestiredi hám temalar boyınsha pánler aralıq integraciyanı rawajlandıradı.
Oyshıl	Quramalı mashqalalardı anıqlaw, sanalı hám etikalıq qararlar qabıllaw, sın pikirlew hám dóretiwshilik kónlikpelerdi rawajlandırıw ushın baslama kórsetedi.
Sóylew mádeniyati	Logikalıq pát, toqtam hám ima-isharaǵa iye sóylew, kórkemlep sóylewden paydalanıw: metafora, salıstırıw hám t.b. orınlı paydalana biliw, sóylew, qarım-qatnas mádeniyatına, kishi peyillikke qatań tártipte ámel etiw, sóyleskende tınlaw mádeniyatına ámel etiw.
Flyud nurlanıw	Jaǵımlı sırtqı kórinis, gózzal ádep-ikram, túsiniqli hám anıq sóylew, bilim.
Kommunikator	Ideyalar hám maǵlıwmatlardı sır saqlawshı, dóretiwshilik penen qatnas jasaw, qaram-qatnasta pedagogikalıq taktti saqlaw, shaxsqa húrmet penen qatnasta bolıw, qızıǵıwshılıqtı hám sıylasıqtı kórsete biliw, turpayı kritikalıq juwaplardan paydalanıw, basqalardıń sezimlerin tán alıw, sáwbetlesti qızıǵıwshılıq penen tınlay alıw, itibarlı hám sezgir bolıw, diqqatlı tolıq awdarıw, túsiniqli hám qolaylı sózlerden paydalanıw.

Principal	Psixikalq turaqlılıq, batırılıq hám salmaqılı saldamlılıq, isenim menen sóylew, qatnılıq (qaysarlıq emes).
Pedagogikalıq motivaciya	Studentlerdiń óz pánine qızıǵıwshılıq oyata alıwı.
Kreativ	Jaratıwshı, dóretiwshı, jańa ideyalardı óndiriske tayınlıqtı xarakteristikalaytuĖın hám de erkin dóretiwshilik qábileti mánisin anılatadı. Shaxstıń kreativligi onıń oylawında, qarım-qatnasında, sezimlerinde, iskerliginde kórinetuĖın qábileti. Kreativlik shaxstıń arnawlı bir qásiyetlerin, zeyini ótkirlikti xarakterleydi.
Qádiriyatqa húrmet penen qaraw	Óz mádeniyatın, tariyxın túsinedi hám qádirleydi, basqa shaxslar hám jámaátlerdiń keleshegi, qádiriyatları hám dástúrlerine húrmet penen qaraydı. Túrlı kózqaraslardı tabıw hám bahalawǵa, rawajlanıwǵa umtılwǵa, jańa tájiriyebe arttırıwǵa ádetlengen.
Ǵamqor	Basqalardıń zárúrlikleri hám sezim-tuyǵılarına tilekleslik hám húrmet kórsetiw, insanlardı qollap-quwatlaw hám jıllı júzilik penen kútip alıw, basqalardıń turmıs sapasın hám qorshaǵan ortalıqtı jaqsılaw ushın hárket etedi.
Táwekelsi	Olar biytanı, túsiniksiz jaǵdaylarda batırılıq, mártlik, uzaqtı kóre alıw, jańa ideyalar hám strategiyalardı ózlestiriwge tayar, óz isenimlerin qorǵaw ushın ushın mártlik kórsetedi.
Innovator	Mashqalalı sheshiwge jańasha usılǵa qatnas jasaw, jańa texnologiyalıq procesti qollaw boyınsha metod, texnologiyalar jıyındısına iye bolıw.
Refleksiv	Úyreniw hám tájiriyebe nátiyjelerin tereń tallaydı. Úyreniw hám jeke tájiriyebe arttırıwda járdem beretuğın hám tosqınlıq etetuğın kúshli hám ázzi táreplerin biledi.

Bilim óz-ózinen maqset sıpatında emes, shaxstıń ózin-ózi belgilew quralı sıpatında, talabanıń mádeniyatqa kiriwi hám mádeniy orında ózin anılay alıw jolı sıpatında qaraladı [3:3]. Demek, bilim alıw stiline úlken itibar beriledi, oqıw procesinde studentlerdiń aktivligine turaqlı itibar beriledi. Sabaqta studentlerdiń tábiyiy qızıǵıwshılıǵın, umtılw hám mashqalalardı sheshiwde óz betinshe islewge bağdarlaw ushın qolay sharayatlardı payda etedi.

Sabaqta studentlerdiń ámeliy hám óz betinshe jumsların qalıplestiriwge ayrıqsha itibar berilse, olardıń kompetentlikti iyelewı joqarı boladı [2:7]. Oqıtıwshı klasta óz betinshe bilim dóretiwshı izleniwdi shólkemlestiriw, olardı tálim procesi sub'ektlerine mashqalalı sheshiw arqalı ómirge tárbiyalaw, óz kózqarasın bildiriw, onı tartıw arqalı sheshiw ushın sharayatlardı jaratadı.

JOO studentleriniń oqıw bağdarlamaları tómendegi talaplardı say bolıwı kerek:

1. Sabaqtıń tárbiyalıq maqsetiniń anıq bayanlanıwı, sózlerdiń iqsamlılıǵı, studentler tárepinen tálim maqsetiniń durıs qoyılıwı, jeke hám topar jumsları ushın maqsetlerdi parıqlaw.

2. Sabaqta kreativ pikirlewdi rawajlandiruv ushin sharayatlari jaratuv, mashqalali jagdaylardi modellestiruv, sabaqta ilimiy iskerlikti sholkemlestiruv, talabalar tarepinen qoyilatuvin mashqalalardi oz betinshe sheshiwge bagdarlaw, qabiletlerin qaliplestiruv, olardin sezimlik ham motivaciyasini rawajlandiruv.

3. Studenttin zamanagoylikke bagdarlawshi madeniyati, onin ruwxiy dunyasini bayituv joli sipatinda sabaqtin tarbiyalik xizmetine ulken itibar beriw.

4. Sabaq mazmuninin ilimiy ozgesheligi, quramahligi ham maqsetke muwapiqligi, onin ameliy bagdari, aktualigi, mashqalaligi, tartimliligi, panler araliq integraciyasina itibar beriliw kerek. Sabaq mazmunindagi tiykargi tusiniklar, nizamlar, logika, materialdin izbe-izligi, auditoriya ham uye orinlaw ushin usinlatuvin material mugdarinin optimaligina itibar qaratuv.

5. Oqituv metodlarinin saykesligi, studentlerdin kognitiv aktivligini arttiruvidin turli usullaridan paydalanuv, socialliq (tabisli jagdaydi jaratuv, studentlerdi jamaatlik miynet turlerine qosuv, studentler ham oqituvshilar ortasindagi birge islesiw ham t.b.) ham kognitiv (mashqalali jagdaylardi payda etiw, turmis penen baylanis, qiziqli misallardi, paradokslardi, oyin turlerin tartiw) qaliplestiruv, jumistin ham t.b.) oqituv motivlerin qaliplestiruv maselerine ayriqsha itibar qaratiluv.

6. Sabaqtu duris sholkemlestiruv, sabaqtu sirtqi (kirisuv, tiykargi, juwmaqlawshi bolimlari) ham ishki (aniq maqset qoyuv, basqishlarga boluv, tiykargi narseni ajratuv korse-tiw, ulwmalastiruv) sabaqtu tartibine diqqat qaratuv.

7. Sabaqta studentlerdin subyektiv poziciyasi, olardin

kognitiv belsendiligi, doretivshiligi, erkinligi, oz pikirlerin erkin ayta aliw, talim mashqalalarini sheshiwde oz betinshe qatnaslardin koriniwi, olardin apiwayidan quramaliga, jekeden ulwmaqa bagdarlaw qabiletini qaliplestiruv.

8. Psixologiyaliq, pedagogikalik madeniyatqa iye boluv, oz panin terev bilivin, pan bagdari boyinsh erudiciyasini korse-tiw, optimallik patiti kushaytiw ham de sabaq ushin qolay ortaliqtu payda etiw.

9. Sabaq procesinde studentler ameliyat sabaqlarinda studentlerdin sabaqtu qabillaw darejesi, sabaq natijesini tusiniwi, harbir balaning erisken jetiskenliklari, sabaqtu muqqaddesligini bilivi, seziniwine itibardi kushaytiw.

JOO bakalavriat sistemasinda talim alip atirgan filolog-studentler sabaqtu sholkemlestiruvdin ozgesheliklari ham ogan qoyilatuvin talaplar, xalqaraliq darejedeги bahalawlar, oqituvshilardin kasiplik kompetenciylariga qoyilatuvin talaplardi [5:396] qaliplestiruv maselerine ulken itibar qaratuv kerek.

Juwmaqlap aytqanda, filolog-oqituvshi lingvistikaliq kompetenciya sin rawajlandiruvshi texnologiyalar bugingi kunde ayriqsha ahmiyetke iye bolip, olardi jetilistiruv ham natijeliligini tamiyinlew arqali unamli natijelerge erisuv mumkin, qala berse, kasiplik-metodikaliq kompetentligini rawajlandiruvda basqishpa-basqish tamiyinlew beriwshi kontent esaplanadi. Student moduller menen islew procesinde oquv-biluv iskerligi aldina qoyilgan maqsetke oz betinshe toliq erisedi. Oqitilatuvin panlerdin oquv shiniyiw ham olardin joybarlarini islep shiguv izertlewimiz tiykari esaplanadi. Bul bolsa studentlerdi oquv materialini natijeli ozelestiruvlerin tamiyinleydi.

Адебиётлар

1. Беликов В.А. Теоретические основы решения педагогических проблем: пособие для аспирантов и соискателей. Магнит, гос. пед. ин-т. – Магнитогорск: 2002, – С.21.

2. Зимняя И.А. Компетентный подход в образовании (методолого-теоретический аспект) // Проблема качества образования: матер. XIV Всерос. совещания. – М.: 2004, Кн. 2. – С.7.

3. Сафонова В.В. Коммуникативная концепция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.: Изд-во НИЦ «Еврошкола», 2004, – С.3

4. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: Выявление, развитие и реализация. – М.: Когнитив-Центр, 2002, – С.396.

5. Hutmacher W. Key competences for Europe: Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) // Secondary Education for Europe. – Strasburg: 1997. – P. 247.

REZYUME. Maqolada filolog-talabalarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish mexanizmi ko'rib chiqilgan. Qoraqalpoq tili va adabiyot yo'nalishi talabalarining lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha takliflar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается механизм развития лингвистической компетентности студентов-филологов. Даны предложения по развитию языковой компетенции учащихся каракалпакского языка и литературы.

SUMMARY. The article discusses the mechanism of development of linguistic competence of philology students. Proposals for the development of the language competence of students of the Karakalpak language and literature are given.

НОКУЛАЙ ОБ-ХАВО ШАРОИТИДА МАНШУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ ВА ЎТҚАЗИШ МУАММОЛАРИ

Т.Ш.Сейтмуратов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: машғулот, ҳаво ҳарорати, атроф-муҳит, физиологик жараён, мусобақа, организм, функционал тайёргарлик.

Ключевые слова: тренировка, температура воздуха, окружающая среда, физиологический процесс, соревнование, организм, функциональная подготовка.

Key words: training, air temperature, environment, physiological process, competition, body, functional training.

Мазкур мавзуга мос илмий манбалар таҳлиliga кўра, юқори ташқи ҳаво ҳароратида, организмнинг ички ва ташқи ҳарорати ўртасида физиологик жараённинг самарали фарқи йўқолади ва юқори иссиқлик чиқаришни ошишига олиб келади, шиддатли иш бажаришда терлаш орқали чиқиб кетган суяқлик, тузлар, шунингдек, организмни қон билан таъминлаш жараёнида шиддатли ўтиши, мушакларнинг қисқариб чўзилишида уни қон билан таъминлашга ижобий таъсир кўрсатади. Иссиқ кунда ўпка вентиляцияси ва юрак-қон томир уриши ортади, қонни систематик ҳажми сусаяди, қонда алақат даражаси кўпаяди. Совуқ жойдан иссиқ жойга мослашиш зарур. Унинг тескариси, иссиқ жойдан совуқ жойга бориб, ўқув йиғин машғулотига ёки мусобақада иштирок этишдир. Бунинг учун 5-8 кун давомида 2-3 соат давом этадиган машғулотлар паст ҳароратли жойда олиб борилиши

керак. Бунда терини изоляция қилиш қобилияти томирларни қисқариши ҳисобига 5-6 марта кўпайиши мумкин. Ҳароратни тез ўзгариши ва совуқ ҳаво таъсири туфайли шамоллаш касалликлари келиб чиқиши мумкин, аммо бундай ҳолатда машғулотлар фаолиятида устки кийимга катта эътибор бериш керак. Мушак фаолиятини машғулот ўтадиган жой шароитига мослаштириш, организм иссиқлик энергияси чиқаришини таъминлаш ва уни бер неча марта жадаллаштириш жоиз. Нуфузли спорт мусобақаларида катнашиш учун спортчи китъадан китъага боради. Шуни эътиборга олган ҳолда спортчи организмни янги шароитга, географик поясада вақтинг ўзгаришига мослашиши зарур. Маълумки, инсон организмни ўзининг кунлик ритмига эга [1].

Соат бўйича биологик фаолликда моддалар организмнинг ички муҳитида кундузги, кечки вақтда,